

ایران، سرای کاروانسراها

نگاهی به نقش تاریخی کاروانسراها در اقتصاد زیارت

✎ محسن سلیم / محمدعلی ندائی

بر اساس نوشته های منابع و شواهد تاریخی، کاروانسراها در ایران قدمتی بسیار دارند. بنا به نقل برخی منابع؛ بنیاد کاروانسراها در ایران از زمان دودمان هخامنشی در سده ۶ ق.م آغاز می شود، هر چند باید گفت که به دلیل موقعیت سوق الجیشی ایران و پیشینه کهن تمدنی، سابقه کاروانسراهای ایرانی می تواند کمی به عقب تر برده شود. لذا ناگفته روشن است که پیدایش مکانی برای توقف و استراحت گروه مسافران، مانند هر ساختار اجتماعی دیگر در این سرزمین، ریشه در موقعیت جغرافیایی حساس ایران داشته که محل اتصال شرق به غرب به شمار می آمده است و بخش زیادی از آن را مناطق بیابانی و نیمه بیابانی غیر قابل سکونت تشکیل می داد.

هردوت، تاریخنگار یونانی سده ۶ ق.م در بخش پنجم کتاب تاریخ خود به بناهایی اشاره می کند که توسط هخامنشیان مابین شوش و سارد ساخته شده بود، او از یکصد و یازده بنای مشابه با کاروانسرا یا چاپارخانه نام می برد که در طول ۲۵۰۰ کیلومتر جاده شاهی بین تخت جمشید تا سارد در حاشیه دریای مرمهره بنا شده بود و کاروانیان این فاصله را در سه ماه طی می کردند. بدین ترتیب، موقعیت ژئوپلیتیکی ایران، سبب پیدایش ساختاری به نام کاروانسرا

برای تبادل و عرضه کالاها و اجناس بازرگانان و بازاریان تبدیل می شد و برخی کسبه اجناس خود را در این بازارهای موقتی داخل کاروانسرا به اجناس دیگر تبدیل می کردند و مسیر حرکت خود را نیز تغییر می دادند.

رابعاً: کاروانسراها مکانی برای تبدلات فرهنگی و عرضه اطلاعات و آگاهی های روزمره بین اهالی نقاط مختلف کشور بودند که در آن جا مسافر یا سوداگر اخبار محلی و عمومی را دریافت می کرد و از اخبار عزل و نصب ها یا قحطی ها و نیازمندی ها و نیز کم و زیاد شدن قیمت یک یا چند کالا و... آگاه می شد. گاه حتی مامورین خفیه (مخفی) حکومتی نیز در کاروانسراها اقامت می کردند تا از اخبار تحركات جامعه خبردار شوند. در کل باید گفت کاروانسراها چونان پل ارتباطی مابین جوامع و اقشار گوناگون بودند که ضمن برقراری رشته مناسبات تجاری و مالی بین شهرها و مناطق مختلف کشور، طرف توجه و اعتنای دولتمردان نیز واقع می شدند. هر چند بسیاری از کاروانسراها وقف عام بودند، اما امیران و حاکمان کاروانسراهای وقفی ولی پررونق هم مالیات می گرفتند.

به علاوه، پادشاهان آینده نگر برای اصلاح امور اقتصادی کشور گوشه چشمی هم به کاروانسراها داشتند. مثلاً شاه عباس اول پادشاه صفوی دستور داد تا در مسیر سفرش به مشهد، کاروانسراهای متعددی به فاصله منازل مشخص ساخته شود. این همان سلسله کاروانسراهای مشهور به کاروانسرای عباسی است که مسافران و کاروان هارا در گوشه امن خود جای می دادند.

نقل و انتقال از نقطه ای به نقطه دیگر، استفاده از کاروان بود، زیرا اولاً: در بین اهل کاروان از هر گروه و قشری افرادی وجود داشتند که در مواقع ضروری، می توانستند به رفع نیاز مسافران بپردازند و یا جای خالی همصحبتی را در این سفر طولانی پر کنند. قابل توجه است که در شب نشینی های طولانی اقامت در کاروانسرا، کهنسالان، عالمان و فضلا به رسم دیرین، قصه ها و داستان هایی نقل می کردند که علاوه بر گذراندن وقت و سرگرمی، جنبه پندآموزی و گوشزد کردن مخاطرات سفر و تجارت برای تازه واردان داشت. ثانیاً: کاروانسراهای بین راه و یا داخل شهر بهترین و مناسب ترین موقعیت برای تجدید قوای مسافران بود و در این مکان، مسافر خسته و رنجور می توانست استراحت و حتی کسب خبر کند. گرچه مسافت متداول بین کاروان ها بر اساس حد شرعی اقامه نماز و حدود ۴ فرسنگ بود، اما گاه مسیر به صورتی صعب العبور یا بیابانی و خسته کننده بود که مسافران را شدیداً مشتاق رسیدن به محل اطراق در کاروانسرا می کرد تا در آن جا با استحمام و استراحت، گرد و غبار خستگی سفر را از تن بزدایند.

ثالثاً: کاروانسراهای داخل شهرها، در برخی اوقات، شکل انبار مایحتاج عمومی را پیدا کرده و حتی به مکانی

در تاریخ ایران شد که نیازهای اقتصادی، اجتماعی و ارتباطی ملت کهن ایران را برآورده می کرد. ناصر خسرو شاعر بنام سده ۵ ه. ق در سفرنامه اش می نویسد که به هنگام اقامت او در یکی از محلات شهر اصفهان، ۲۰۰ صراف می نشستند و کاروانسرا وجود داشته است. نیز ابن حوقل سیاح در باره نیشابور گزارش داده است که در این شهر کاروانسراهای زیادی وجود دارد که در آن همه گونه مال التجاره یافت می شود. همچنین، در دوره زمامداری سامانیان، آل بویه، آل زیار و حکومت ترک زبان غزنوی، احداث بناهای عام المنفعه من جمله کاروانسراها رونق زیادی گرفت که این حقیقت، با مطالعه اقلیم پژوهی ها و سیاحتنامه های نویسندگان متعدد، به خوبی روشن می شود. از این رو می توان گفت؛ کاروانسرا همچون شاهرگی حیاتی و امری زیربنایی در اقتصاد و مدنیت ایران نقش ایفا می کرد و هر زمان که حکومتی قدرتمند و باثبات در ایران بر سر کار می آمد، برنامه توسعه و توجه به کاروانسراها را در دستور کار خود قرار می داد.

کارکردهای اقتصادی اجتماعی کاروانسرا

باید توجه داشت، در ادوار گذشته بهترین شیوه مسافرت و حمل کالا و